

О. К. Струкевич
(Вінниця)

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ: УСТАЛЕНІ СТЕРЕОТИПИ ТА ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ

В українській політичній історії навколо питань відродження інституту гетьманства у 1750 р., зміни у 1756 р. політичного статусу Гетьманщини у ході передачі її справ з відання Колегії Закордонних Справ (далі: КЗС) до Сенату і, нарешті, з приводу позбавлення К. Розумовського гетьманської булави та повного демонтажу політичної системи Гетьманату, на наш погляд, виникло, а здебільшого було запозичено, ряд стереотипів, які причини названих політичних перетворень редукували до рівня особистісних взаємин Єлизавети Петрівни, Олексія та Кирила Розумовського, О. Бестужева-Рюміна, Катерини II.

Під впливом ряду факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру дослідники не брали до уваги, що названі політичні діячі у тогочасних українсько-російських відносинах виступали не лише як особистості, а як глави, представники Російської імперії, з одного боку, та Української козацької держави — з

іншого. Тому особистісний вплив цих людей на події нівелювався потребами політичної еволюції обох суспільств.

Відродження інституту гетьманства пов'язується традиційно і іменем Єлизавети Петрівни. Разом з тим відомо, що вона мало займалася державними, а особливо, зовнішньополітичними справами. Тягар російських державних турбот утримував на собі О. Бестужев-Рюмін. Очолюючи КЗС (у віданні якої тоді перебувала Україна), він, за власним висловом, керувався «вигодами Росії», а не симпатіями до Розумовських¹.

На наш погляд, причини відродження гетьманства слід шукати не в особистих симпатіях імператриці а у: 1) ще достатньо сильних позиціях старшин, яким не нав'язували посаду гетьмана, а, навпаки, вони самі прагнули відновити її, звертаючись з відповідними чолобитними до Єлизавети²; 2) загрозливо невизначеному для Росії зовнішньополітичному становищі на півдні (війна 1735—1741 рр. виявилася безрезультатною у спробі змінити співвідношення сил у російсько-турецькому протистоянні на користь Росії³; 3) загрозі війни з Прусією⁴; 4) наростанні незадоволення українців своїм економічним становищем (потік скарг старшин з приводу занепаду України внаслідок останньої російсько-турецької війни значно зріс)⁵; 5) потребі відновити економічно-стратегічний потенціал України-Гетьманщини з метою використання його у майбутніх війнах.

Виходячи з особистих симпатій російської імператриці до свого чоловіка, його брата та до українців, у цілому неможливо пояснити, чому російський уряд, керований Бестужевим-Рюміним, призначив К. Розумовського гетьманом у межах повноважень Івана Скоропадського⁶. Як відомо, ці повноваження Петро I суттєво обмежив порівняно з попередніми володарями гетьманських клейнодів. Але і ця не дуже широка політична самостійність українського гетьмана зрештою ж зазнала нейтралізаційного впливу через активне втручання уряду у справи управління та ряд кроків у напрямі до остаточної ліквідації автономного політичного устрою Лівобережної України.

Одним з таких кроків вважається передача у 1756 р. справ Гетьманщини з відання КЗС до Сенату. Причому, ініціатором цієї акції став сам Розумовський. Зрозуміло, що виникає питання: чому гетьман сам пішов на пониження політичного статусу Гетьманщини, адже, виходячи з наведених далі фактів, ніяк не можна стверджувати, що Кирило Розумовський мало турбувався проблемами Гетьманщини і, тим більше, виступав пособником

російських властей у реалізації їхніх політичних намірів щодо України.

Так, у 1754 р. гетьману було заборонено самостійно призначати полковників. З цього приводу Розумовський задумав чинити опір і того ж року наважився своєю владою призначити миргородським полковником Федора Острогоградського. Коли ж офіційне подання гетьмана надійшло до КЗС для наступної передачі документа імператриці, щоб та затвердила призначення, Член присутності КЗС В.Олсуф'єв виклав на поданні своє бачення ситуації: «Мне мнится, отбывательства и уклонения от должно послушного исполнения по Высочайшему именному указу ни для каких представлений гетману дозволить не должно. Ибо точно сим примером он еще тем более независимость свою и мнимое от апелляций на его решения исключение утверждать (следовательно, в чем захочет, указам не повиноваться повод получить)»⁷.

Наступного року КЗС уже відкрито втрутилась у внутрішні справи гетьманської адміністрації. Той же Олсуф'єв 23 листопада 1755 року намагався нав'язати свою думку з приводу призначення М.Теплову — тоді управителю канцелярії гетьмана — платні з малоросійського скарбу. На розпорядженні гетьмана він зробив помітку, що воно неправильне. Розумовський звернувся безпосередньо до Єлизавети, наголошуючи, що ті «пометы в вечное посрамление гетману в коллегии остались и в Сенат ныне перенесены». Далі він просив імператрицю «от нестерпимой сей обиды гетмана защитить и все оные записки а пометы Олсуфьева уничтожить»⁸.

Крім цих сутичок Розумовський зіштовхувався з КЗС та Сенатом з приводу спроби запровадити в Україні словесні суди і нотаріуса для врегулювання і вирішення боргових взаємин⁹.

Особливо ж наполегливо царські урядовці добивалися фінансового підпорядкування Гетьманщини. 7 вересня 1754 р. КЗС поставила перед гетьманом вимогу прозвітувати про прибутки і витрати за всі 4 роки гетьманування «а впредь месячные репорты присылать». Листом від 2 листопада 1754 р. гетьман відмовився виконати наказ колегії. 11 січня 1755 р. вимога знову була повторена. Повторена була і відмова, у якій Розумовський відверто заявляв про свою образу з приводу явної недовіри до нього.

Тим часом у 1755 р., у ході реалізації іменного указу 1754 р., були скасовані індукта, евекта та всі внутрішні збори. Вимога

звітувати про прибутки втратила сенс, але колегія іноземних справ наполегливо продовжувала вимагати листами від 24 липня та 18 серпня 1755 р. звітів про витрати, мотивуючи тепер свою вимогу тим, що Малоросія, мовляв, витрачає гроші, отримані з російської казни. І знову гетьман двічі відмовив. Причому, друга відмова супроводжувалася проханням — передати спірну справу на вирішення імператриці¹⁰.

Часті сутички з КЗС та її президентом Бестужевим-Рюїніним з приводу питань української автономії змусили Розумовського звернутися до імператриці з проханням вилучити Гетьманщину з відомства КЗС та передати її справи до Сенату.

Важко однозначно оцінити політичну вагу цього кроку Розумовського. Однак, все ж таки намагаючись дати оцінку, ми повинні брати до уваги ту політичну ситуацію, що склалася до середини 50-х рр. XVIII ст. у російських правлячих верхах. Російський канцлер, президент КЗС О. Бестужев-Рюїнін завжди мріяв про енергійну зовнішню політику Росії у традиціях Петра I, а тому виступав прихильником централізації всіх сил і засобів Російської імперії. Щоб провести у життя свою «систему», йому довелося подолати протидію майстрів французької політичної інтриги маркіза Шетарді та лейблікаря імператриці Лестока, підступні витівки голштинського двору, Великого князя Петра Федоровича. Але, головне, до 1756 р. Бестужеву-Рюїніну вдалося здолати опір Сенату, члени якого виступали проти витрачання сил держави на активну зовнішню політику¹¹.

На середину 50-х рр. канцлер підготував широкомасштабне втручання Росії у систему європейської політичної рівноваги, виступивши проти Пруссії на боці Австрії.

Розумовський не міг не враховувати як попереднього досвіду спілкування Гетьманату з КЗС, так і зміцнення позицій Бестужева-Рюїніна у зв'язку з торжеством його «системи» та участю Росії у Семилітній війні. Останнє неминуче вело до наростання політичного, економічного, фінансового тиску щодо України. Адже президент КЗС, канцлер, граф Бестужев-Рюїнін, ставши членом заснованої 14 травня 1756 р. «Конференції при высочайшем дворе», створеної за його задумом для об'єднання «У могутній самодержавній руці... всіх сил і засобів Росії, здійснюючи у повній мірі єдність розпорядження ними», отримав для посилення тиску на Гетьманщину значно ширші можливості.

Одночасно із заснуванням Конференції зменшувалася роль Сенату. Він втрачав значення органу, що здійснював керівництво державним апаратом, і перетворювався у рядову вищу адміністративну установу. Потік порівняно дрібних справ, складність Сенатського діловодства сповільнювали вирішення справ¹². З іншого боку, сенатські укази, розпорядження, за висловом Катерини II, виконувалися лише «після третього указу». Тому передача справ Гетьманщини до відення Сенату повинна була ослабити імператорський тиск. І хоча статус України, як автономного політичного тіла, що вилучалося з підпорядкування КЗС, понижувався, проте зберігалось реальне наповнення автономії, її головна опора — неконтрольоване російським фіском розпорядження фінансовими засобами.

Після передачі справ Гетьманщини до Сенату вимоги російського боку звітувати про бюджетні витрати припинилися. Це питання було поставлене Сенатом на порядок денний лише 21 липня 1764 р. зверненням до Катерини II з приводу фінансової звітності гетьмана¹³. Цю справу російська самодержиця вирішила, вже розрубавши вузол малоросійського гетьманства.

¹ Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях. — Т. 2. — СПб, 1903. — С. 621.

² Рубин В. Краткая Летопись Малой России. — СПб, 1777. — С. 208.

³ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — К., 1991. — С. 193—195.

⁴ Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988. — С. 71.

⁵ Дорошенко Д. Вказана праця. — С. 194.

⁶ Матеріали. под ред. Н. П. Василенка. — Чернигов, 1902. — С. 133—139.

⁷ Архив кн. Воронцова. — Т. 25. — С. 217.

⁸ Там само. — С. 224.

⁹ Соловьёв С. История России с древнейших времен. — Кн. 12. — М., 1965. — С. 497.

¹⁰ Матеріали. под ред. Н. П. Василенка. — Чернигов, 1902. — С. 139—140.

¹¹ История Правительствующего Сената за 200 лет. — Т. 2. — СПб, 1911. — С. 17—23.

¹² Ероцкий Н. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. — М., 1960. — С. 394.

¹³ Матеріали. под ред. Н. П. Василенка. — Чернигов, 1902. — С. 133—140.